

PROBLÉM HODNÔT V ENVIRONMENTÁLNEJ ETIKE

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

PALOVIČOVÁ, Z.: The Value Problem in Environmental Ethics.
FILOZOFIA 51, 1996, No 2, p. 91

The paper gives an analysis of values in environmental ethics. Attention is paid to the most important axiological theories, i. e. axiological individualism, resp. axiological holism. The author's standpoint is, that a value theory corresponding the protection of environment could not be built on a subjective axiology, which makes the background of the above mentioned conceptions. In her view the concept of value results from human needs and from man's struggle to survive. The concepts of „system value“, „transformative value“ are analysed as well. She is also concerned to show the relation between instrumental and intrinsic values.

Formovanie environmentálnej etiky súvisí predovšetkým s problémom vyjasnenia jej východísk, s hľadaním odpovedí na otázky, prečo chrániť životné prostredie, druhovú diverzitu, či sa máme chovať morálne aj k iným druhom ako ľudským, a ak áno, prečo a ku ktorým – k rastlinám, živočíchom, k živému vôbec, alebo aj k anorganickej prírode – zemi, vode, riekam, horám, k ekosystémom vôbec, k biosfére? Tieto otázky možno formulovať aj takto: Majú tieto prírodné formy svoju hodnotu? Aký je charakter týchto hodnôt? V tomto smere existuje v environmentálnej etike celý rad diskusií, názory na tieto odpovede sú značne diferencované. Zhodujú sa však v názore, že súčasná axiológia nevytvára adekvátnu teóriu hodnôt, pretože vnútorné (intrinsic) hodnoty priznáva prevažne iba ľudskému bytiu. Čo sa týka iných foriem prírodného bytia, uznáva ich iba ako inštrumentálne hodnoty, čo znamená, že prírodu samu osebe považuje za hodnotovo irelevantnú, nadobúdajúcu hodnoty len v súvislosti s vedomím človeka a pre človeka. Existenciu hodnôt prírodných objektov viaže len na potreby, záujmy a túžby ľudí. Takáto teória hodnôt sa v týchto diskusiách nepovažuje za dostatočný základ pre ochranu životného prostredia. Preto je tu požiadavka priznať vnútornú hodnotu aj ostatným prírodným formám, nielen človeku, pričom názory na to, ktorým prírodným formám môžeme vnútornú hodnotu priznať a na akom základe, sa značne líšia.

V súčasných diskusiách o charaktere hodnôt, prebiehajúcich v environmentálnej etike, sa používajú tri kľúčové pojmy – intrinsic (vlastné, prirodzené, vrozené) hodnoty, inherentné hodnoty a inštrumentálne hodnoty. Niektorí autori používajú termíny intrinsic a inherentné hodnoty ako synonymá, iní medzi týmito pojmami rozlišujú.

Pod pojmom *intrinsic hodnota* sa všeobecne chápe hodnota objektu, ktorá existuje objektívne, nezávisle od existencie hodnotiaceho subjektu. To znamená, že planéta má vnútornú hodnotu bez ohľadu na to, či existuje človek ako vnímajúci subjekt tejto hodno-

ty. Hodnota v tomto chápaní je niečo, čo existuje nezávisle, priamo v samej prírode. Sú to kvality samotného vývojového procesu prírody, existujúce pred človekom a nezávisle od neho. Nie sú ľudským výtvorom. Medzi hodnotami a človekom nie je žiadna nevyhnutná väzba. Hodnota je interpretovaná ako niečo, čo je dobré samo osebe, čo má status nezávislý od ľudského vnímania a hodnotenia ([1], 56). Pojomom *inherentná hodnota* býva označovaná hodnota, ktorá taktiež existuje nezávisle, priamo v samej prírode, ktorá ale požaduje prítomnosť hodnotiaceho subjektu, ktorý môže oceniť objekt alebo skúsenosť. V tomto zmysle oblasť divočiny môže mať inherentnú hodnotu iba vtedy, ak existuje bytie, ktoré môže túto hodnotu spoznať. Človek v týchto koncepciách vystupuje len ako oceňovateľ hodnoty prírodných objektov. Hodnoty sa subjektu odhaľujú ako preň hodnotné, ale nezávislé od neho. *Inštrumentálne hodnoty* sú vlastnosti objektu či skúsenosti, ktoré sú prostriedkom na uskutočnenia cieľov pre tých, ktorí majú sami vnútorné hodnoty. Napríklad stromy majú inštrumentálnu hodnotu, lebo môžu slúžiť ako zdroj peňazí na zvýšenie komfortu a materiálnej kvality ľudského života.

Otázkou zostáva, ktorým prírodným objektom v životnom prostredí môžeme pripísať vnútorné hodnoty. Niektorí autori priznávajú vnútornú hodnotu len individuálnym členom mimoludských druhov (tzv. axiologický individualizmus), iní ju priznávajú len druhom alebo len ekosystémom (tzv. axiologický holizmus) ([1], 318 – 430).

Predstavitelia axiologického individualizmu sú presvedčení, že len individuálne organizmy možno považovať za nositeľov vnútorných hodnôt. Táto vnútorná hodnota mimoludských individuí je odvodená z jeho „prirodzeného práva na existenciu a rozvoj“, resp. z jeho „záujmu o prežitie“. Podľa P. Singera „vedomie“ či „schopnosť subjektívnej skúsenosti“ je dostatočnou podmienkou uznania záujmov a práv týchto individuí ([16], 329-334).

Podľa T. Regana pojem práva možno spájať iba so živočíšnymi individuími. Živočíchy majú vedomie, cit, rozhodujú sa, starajú sa o to, čo je pre nich dobré, sú centrami života. Pojem práva podľa jeho názoru nemožno spájať s populáciami, druhmi, ekosystémami ([14], 321-328). Naopak, podľa J. B. Callicotta záujmy treba chápať v širšom zmysle a pripísať hodnotu aj iným prírodným formám, nielen živočíchom. Rastliny majú právo žiť, hoci nie sú si tohto práva vedomé. Pojem „prirodzené právo žiť“ vytvára tak možnosť morálneho uvažovania tak v súvislosti s rastlinami, ako aj s živočíchmi. Tvorí morálny status pre všetky žijúce ([3], 54-72).

Pojem „prirodzeného práva“, „záujmov“ je prevzatý z personálnej etiky a je vzťahovaný aj na ostatné prírodné formy, nielen na človeka. V interpretácii uvedených autorov ide o obranné právo proti ľudským zásahom, ktoré má zaručovať priestor pre „slobodný rozvoj“ rastlín, živočíchov ..., teda právo na nerušenú existenciu. Použitie pojmu práva v takejto súvislosti je eticky významné, pretože morálne stavia na roveň všetky prírodné druhy vrátane človeka. Uznanie práva iných prírodných foriem by nás potom zaväzovalo nielen rešpektovať ich práva, ale tiež ich podporovať a ochraňovať. Ak takto chápaný pojem „prirodzeného práva“ a z toho vyplývajúci princíp hodnotovej rovnocennosti druhov zoberieme vážne, potom je vlastne nemožné žiť. K. Goodpaster v tejto súvislosti napísal: „...najčistejším a najrozhodnejším vyvrátením princípu rešpektovania života je to,

že podľa neho nemôžeme žiť... my musíme jesť, chrániť sa pred dravcami... Ak by sme zobrali takého kritérium seriózne, to všetko by sme museli posudzovať ako zlé“ ([7], 352).

Ak však pojem „prirodzeného práva“ budeme chápať čisto naturalisticky ako biologicko-vitálny proces fungujúci v prírode, pridáme k úplne iným „prirodzeno-právnym záverom“.

Zástancovia koncepcie „práv živočíchov“ vychádzajú z tvrdenia, že všetky živočíchy, rastliny atď. majú svoje prirodzené právo na svoju existenciu a vývoj a človek musí toto právo rešpektovať. Postavme si však otázku, na akých prirodzených zákonitostiach funguje príroda. Keď vyjdeme zo základov ekológie, príroda dosahuje druhovú diverzitu a populačné optimum vďaka „dravčiemu zákonu“ a veľkým stratám. Ekologická rovnováha totiž stojí na potravinových reťazcoch. Hlavným princípom života v biotickej komunite je „jesť a byť zjedený“ ([6], 349). Keď ekológovia hovoria o systémovej rovnováhe, opisujú systém, ktorého integrita spočíva na mechanizmoch, ktoré sú z hľadiska ľudského úplne nemilosrdné.

Z toho potom vyplýva, že v súvislosti s uvažovaním o „prirodzených právach“ zvierat, rastlín, atď. zostáva pojem práva neurčitý, a teda ambivalentný. Môže rovnako označovať skutočnú, biologicky podloženú „prirodzenosť“ života živočíchov a rastlín s jej nerovnosťami, bojom o prežitie, ako aj na druhej strane postulovanú ideálnu prirodzenosť, vďaka ktorej patrí všetkým prírodným formám rovnaká dôstojnosť, a teda aj rovnaké práva. Myslíme si, že odvolávanie sa na pojmy práva, na záujmy, nemá inú funkciu ako funkciu subjektívnej výzvy na morálne čítenie.

Axiologický holizmus, ako druhá z vplyvných tendencií v rámci environmentálnej etiky, pripisuje vnútorné hodnoty len biologickým spoločenstvám, resp. ekosystémom. Vychádza z predpokladu, že základné charakteristiky prírodného systému, ako sú biologická diverzita a komplexita, predstavujú dobro samo osebe, a preto poriadok, harmónia, komplexnosť a variety sú objektívne, vnútorné hodnoty ([11], 101-114). Vnútnu hodnotu majú teda len ekosystémy, nie individú. Prírodný systém sám osebe a jeho niektoré subsystémy – biomy, biocenózy, druhy a ich populácie – sa považujú za dobré objektívne, a tým za hodnotné. Hodnoty sa tu stotožňujú s objektívnymi procesmi prírody. Hodnoty prírody sú vlastne to, čo v prírode existuje mimo človeka.

Ľudská kultúra so svojou ekonomikou, dopravou, distribučnou a komunikačnou sieťou je procesom vyčerpávania biologického bohatstva, preto je objektívne morálne zlá. J. B. Callicott sa v tejto súvislosti pýta: „Prečo by rozmanitosť (richness) mala byť hodnotná, v záujme čoho – seba samej? Čo dokazuje, že rozmanitosť (diverzita, komplexita a stabilita) biotu je vnútorne lepšia ako jednoduchosť? Hodnota rozmanitosti je určite inštrumentálne vysvetliteľná: biologická rozmanitosť sveta je esteticky a epistemologicky uspokojujúcejšia a materiálne bezpečnejšia ako ochudobnený (vyčerpaný) svet, ale to sú čisto ľudské záujmy“ ([2], 303).

Je teda možná nesubjektívna axiológia? Kto a ako rozpozná hodnoty reprezentujúce prírodné objekty? Možno vôbec uvažovať o hodnotách bez vnímajúceho subjektu? Pre koho majú prírodné objekty a vôbec životné prostredie hodnotu? V čom vlastne spočíva hodnota životného prostredia, hodnota prírody a prírodných objektov? Pod hodnotou všeobecne chápeme to, čo vzbudzuje určitý postoj, čo priťahuje, čo je preferované, teda

to, čo sa stáva predmetom nášho záujmu, potrieb, a pod. „Hodnoty súvisia s ľudskými preferenciami. Hodnotu má to, čomu pripisujeme význam“ tvrdí B. G. Norton ([12], 16). Aký význam majú pre nás teda prírodné objekty a samotná príroda? H. Rolston chápe hodnotu prírody ako významovosť prírody pre udržanie života na zemi ([15], 167).

Pojmom hodnoty prírody vyjadrujeme teda vzťah prírody, resp. životného prostredia¹ k potrebe udržania života na Zemi. Z tohoto hľadiska označuje H. Rolston prírodu ako „život podporujúcu hodnotu“. „Zem je obrovský ekosystém udržiavajúci život, je lonom života. Z tohto hľadiska je príroda objektívnou hodnotou, nezávislou od človeka... jej hodnota spočíva v tom, že projektuje, ochraňuje a vytvára iné hodnoty prejavujúce sa v individuálnych bytiach. ... Hodnoty podporujúce život existujú bez ohľadu na to, či ich človek reflektuje, alebo nie“ ([15], 167). Podľa H. Rolstona hodnota nie je iba výsledkom hodnotenia, nie je to teda špecificky ľudský výtvor, nevzniká len ako výsledok subjektívnych preferencií či potrieb, ale je podmienená objektívnou schopnosťou prírodného prostredia udržiavať život.

Hodnoty však nie sú vlastnosťami alebo kvalitami prírody samej osebe, pretože potom človek, ako jeden z najhodnotnejších javov prírody, by bol v skutočnosti rušiteľom hodnôt. Svojou pretvárajúcou aktivitou by v podstate veci zbavoval ich hodnôt, ktoré mali už samy osebe. Prírodný objekt nesplýva s hodnotou, ale je iba *nositeľom hodnoty*, hodnotu nadobúda. Príčinou, pre ktorú prírodné objekty a životné prostredie nadobúdajú hodnotu, je záujem a potreba človeka prežiť. Podľa H. Rolstona, hodnoty sú vždy iba prostriedkom uspokojenia našich ľudských preferencií. Z tohto hľadiska morálku, ktorá požaduje ochranu prírody, klasifikuje ako svoj vlastný záujem (selfinterest) ([15], 349). Človek nielen poznáva svoje životné prostredie, ale zároveň ho aj hodnotí, čo znamená, že postihuje reálne súvislosti medzi životným prostredím a svojimi záujmami a uvedomuje si význam životného prostredia pre svoju existenciu. Ochrana životného prostredia teda úzko súvisí s uvedením si jeho hodnoty, ktoré je sprostredkované cez poznanie, záujmy a ľudské preferencie. Na základe hodnotenia prírodných systémov môže potom človek stanoviť objektívne kritériá žiadúceho konania a žiadúcich hodnôt – teda toho, čo by malo byť. Vytvára subjektívne hodnoty, ktoré sú podmnožinou obsiahlejších hodnôt podporujúcich život ([15], 194; [12], 32).

Hodnotenie je teda úzko prepojené s poznaním. Tak, ako hodnotenie sociálneho a ekonomického systému vyžaduje znalosť databázy informácií o fungovaní tohto systému, aj zmysluplná diskusia o hodnotách životného prostredia vyžaduje databázu informácií o „prírodných“ interakciách človeka a životného prostredia.

Prírodu si môžeme predstaviť ako viacvrstvový systém – príroda entropická, tektonická, geologická, organická, rovina zvierat, ľudská príroda a ľudská kultúra – usporiadanie je tu pyramídovité ([15], 198 a n.). Medzi týmto zoradením vrstiev existujú viaceré asymetrické vzťahy. Jednotlivé vrstvy sú prepojené asymetrickými vzťahmi starší – mlad-

¹ Pojmy príroda a životné prostredie používame v našej štúdii ako synonymá, aj keď sme si vedomí určitej nepresnosti. V podstate označujeme týmito pojmami prostredie, v ktorom je a vyvíja sa život čiže súhrn vecí, podmienok a vplyvov, ovplyvňujúcich vývoj a udržanie života na Zemi (bližšiu analýzu chápania týchto pojmov pozri v [10], 11-19).

ší. Spodná vrstva prostredia je najstaršia, vrchná najmladšia. Z tohto pohľadu je vývoj prírody procesom vrstvenia, kde staršia vrstva je od mladšej existenčne nezávislá, ale mladšia existenčne závisí od existencie staršej vrstvy. Zánik určitej vrstvy znamená zánik všetkých vrstiev, ktoré táto vrstva „nesie“, ktoré sú od nej existenčne závislé. Zánik anorganickej vrstvy znamená teda zánik biosféry i humánnej vrstvy. Naopak to neplatí. Zánik humánnej sféry nemôže ohroziť existenciu anorganickej vrstvy ([18], 40 – 51).

Prírodné vrstvy teda neexistujú samé pre seba, separovane, ale existujú iba vo vzájomných vzťahoch. Každá z vyššej vrstvy zahŕňa a požaduje existenciu viacerých nižších vrstiev. Vyššia rovina neexistuje nezávisle, izolovane, ale iba ako podporovaná a nesená nižšou úrovňou.

Vzťahy medzi entitami sú práve tak reálne ako entity samotné. V ich vzájomných vzťahoch sa veci stávajú a zostávajú tým, čím sú. „Systém je integrovaný v mnohorakosti, v ktorej forma a bytie, proces a realita, individuálne prostredie, fakt a hodnota sú nerozdeliteľne prepojené“ ([15], 183).

Príroda je systém udržiavajúci život, a preto má hodnotu celý tento systém, nielen život. „Príroda – to je všetko – vesmír, Zem, horniny, nerasty, pôda atď., preto nemôžeme považovať za hodnotu iba sám život, ktorý je iba produktom vývojového procesu prírody. Astronomické a geologické fázy vývoja Zeme sú predchodcami života, ale to neznamená, že nemajú hodnotu, resp., že majú len inštrumentálnu hodnotu“ ([15], 198). Príroda nie je mŕtva a pasívna, zaktivizovaná až životom a myslou. Pre tvorivé procesy prírody nie je potrebné žiadne vnímanie či vedomie. „Tvorivosť systémovej prírody je koreňom všetkých hodnôt a všetky vytvorené prírodné produkty majú hodnotu potiaľ, pokiaľ sú zapojené do tvorivých prírodných väzieb“ ([15], 198). Všetky veci sa majú rešpektovať ako výtvory tvoriacej prírody.

Prírodné objekty nie sú hodnotné len samy osebe, ale vďaka svojej pozícii a fungovaniu v ekosystéme, v organizme a pod. Hodnoty neležia v určitej ich časti, ale sú tvorené v ich vzťahoch. Ide o *systémové hodnoty*, ako ich nazýva H. Rolston ([15], 77). Systémové hodnoty „sú kardinálne hodnoty, nie sú uzavreté v individuálnych bytiach, ale vyplývajú z fungujúceho systému prírody. Hodnota tohto systému nie je sumou hodnôt jeho členov. Hodnota individua spočíva v jeho postavení v rámci druhu. Systémová hodnota je *produktívny proces* – jej produkty majú vnútorné hodnoty votkané do vzájomných vzťahov. Systémová hodnota je tým, čo nazývame *projektujúca príroda*“ ([15], 188). Prírodné objekty sú hodnotné nielen tým, že existujú objektívne ako také, ale predovšetkým tým, že vytvárajú navzájom prepojený a fungujúci prírodný systém, ktorý dokáže produkovať a udržiavať život. Z tohto hľadiska je životné prostredie základnou hodnotou v tom zmysle, že má existenčný význam pre udržanie a fungovanie života na Zemi.

Každá prírodná vrstva má teda svoju hodnotu. Hodnota je „zakonzervovaný výsledok (storied achievement)... hodnota je to, čo podporuje rozšírenie (zbohatnutie – enriching) zemského ekosystému, rozšírenie jeho krásy, diverzity, harmónie, spletnosti“ ([15], 182). Každá hodnota individuálneho objektu je pretkaná cez hodnoty iných objektov do celku. „Vnútorné a inštrumentálne hodnoty sú prepojené navzájom, časť v celku a celok v častiach, lokálne detaily hodnoty sú vsadené do globálnych štruktúr. Vnútorné hodnoty sú časťami alebo tiež vlnami a inštrumentálne hodnoty sú vlnami, ktoré sú tiež časťami“

([15], 186). Pri takomto chápaní nemá význam oddeľovať inštrumentálne a vnútorné hodnoty. Prírodný objekt má tak svoju vnútornú hodnotu, ako aj svoju inštrumentálnu hodnotu. Prírodný objekt má inštrumentálnu hodnotu vo vzťahu k nejakému organizmu a zároveň môže mať vnútornú hodnotu vo vzťahu k inému systému. Záleží na pozícii tohto prírodného objektu v ekosystéme voči iným systémom ([15], 180; [12], 16-20).

V úvahách o holistickom fungovaní zemského systému ostáva otvorený problém individuálnych hodnôt. Čo je primárne – obrana individuálnych hodnôt, alebo hodnoty druhov, ekosystémov? Individuálna smrť zvierat^a je znehodnotením jeho individuálnej hodnoty, ale na druhej strane táto smrť prispieva k udržaniu iných druhov. Zdá sa, že individuálna hodnota a hodnota druhov sú v opozícii. Podľa H. Rolstona tak, ako vrstvenie prírody je usporiadané pyramídovite, tak aj inštrumentálne a individuálne hodnoty nie sú homogénne rozšírené v ekosystéme. Príroda sa vyvíja nepretržite milióny rokov. Aj cyklus hodnôt sa podľa H. Rolstona stáva špirálovitou históriou. Najskôr tu boli jednoduché veci, neskôr komplikované. Zvyšuje sa vnímavosť a komplexnosť prírodných objektov. Čím je prírodný objekt umiestnený vo vývojovom prúde prírody neskôr, tým sa zvyšuje aj jeho individuálna a znižuje inštrumentálna² hodnota. To znamená, že nebiotické prírodné objekty (rieky, nerasty, hory) majú fundamentálnu vnútornú hodnotu, ale v spoločenských do ktorých sú začlenené, majú viac inštrumentálnu hodnotu. Flóra a nevímajúca fauna (trávy, améby) majú ešte slabú individuálnu hodnotu. Vnímajúca fauna (zvieratá) má vyššiu individuálnu hodnotu a slabšiu inštrumentálnu hodnotu. Najvyššiu individuálnu hodnotu má človek ([15], 223-224).

Eminentné ľudské hodnoty (individualita, subjektivita, autonómia) sa nadobúdajú cez fungovanie všetkých nižších vrstiev ekosystémovej pyramídy. Človek je evolučne napojený na prírodný ekosystém, je závislý od fungovania zemského ekosystému. „Tu je nezávislosť iba v závislosti“, píše H. Rolston ([15], 225). Človek teda zasahuje do prírodného prostredia, nakoniec ako všetky iné živočíchy musí „konzumovať“ rastliny, živočíchy, prírodné zdroje, aby mohol žiť. Ide však o to, že tento konzum má svoje kvantitatívne hranice. „Človek môže a musí ničiť prírodné bytosti. Nemôže a nesmie však ničiť prírodné druhy a systémy. Takéto správanie nie je v systémových kódach prírody zašifrované a ak sa objavilo, treba ho blokovať napríklad etikou životného prostredia“ ([15], 158).

Ako sme už spomenuli, naše chápanie hodnôt životného prostredia vzniká z našich interakcií so životným prostredím. Ľudia musia poznať „fungovanie prírody ako celku“, odhaliť schopnosť prírody niesť život a pre túto jej schopnosť ju musia rešpektovať a chovať sa k nej zodpovedne ako k celku – to znamená k vesmíru, zemi, pôde, riekam, nerastom, horninám, vzduchu, rastlinám, zvieratám a aj k ľuďom, pretože ide o navzájom závislý systém – kde každá časť má svoju hodnotu, ale zároveň je táto hodnota prepojená s inými hodnotami. Hodnotenie jednotlivých prírodných objektov sa musí chápať ako kontextuálna udalosť, to znamená, že treba vnímať rolu a miesto prírodného objektu v komunite, celú mozaiku jeho funkcií, vzájomných vzťahov s inými objektami, nielen jeho taxonómiu.

² H. Rolston a B. G. Norton označujú tento charakter hodnoty ako transformatívny (podrobnejšie pozri v [16], 179-189; [12], 185-213).

Ukazuje sa, že environmentálna etika sa musí vyhnúť absolutizácii, prípadne extremizácii jednej hodnoty na úkor iných hodnôt. Tak zanedbávanie, ako aj absolutizácia tej ktorej hodnoty môže viesť k absurditám. Ak dostane absolútnu prioritu ochrana životného prostredia, prírodných druhov, ekosystémov či živočíchov alebo rastlín, môže to mať vážne sociálne následky. Každá hodnota, ktorá sa uplatňuje extrémne alebo absolútne, nech už je akokoľvek oprávnená alebo nutná, vyvoláva problémy.

LITERATÚRA

- [1] ARMSTRONG, S. J. – BOTZLER, R. G.: *Environmental Ethics. Divergence and Convergence*. New York 1994.
- [2] CALLICOTT, J. B.: *Non-anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics*. In: *American Philosophical Quarterly* 1984, č. 4.
- [3] CALLICOTT, J. B.: *Animal Liberation. A Triangular Affair*. In: SCHERER, D. – ATTIG, T.: *Ethics and Environment*. New Jersey 1983.
- [4] CALLICOTT, J. B.: *On the Intrinsic Value of Nonhuman Species*. In: [1].
- [5] FRENCH, W. C.: *Against Biospherical Egalitarianism*. In: *Environmental Ethics* 1995, č.1.
- [6] GARDINER, R. V.: *Between Two Worlds: Human in Nature and Culture*. In: *Environmental Ethics* 1990, č. 4.
- [7] GOODPASTER, K.: *On Being Morally Considerable*. In: [1].
- [8] GUTHRIE, R. D.: *The Ethical Relationship between Humans and Other Organisms*. In: [1].
- [9] KÁNSKÝ, J.: *Etika vzťahu ke zvieratám*. In: *Filozofia* 1995, č.5.
- [10] LISICKÝ, M. J.: *Environmentalistická terminológia*. In: *Diskusie o ekofilozofii*. Bratislava 1992.
- [11] MILLER, P.: *Value as Richness: Towards a Value Theory for an Expanded Naturalism in Environmental Ethics*. *Environmental Ethics* 1982, č.2.
- [12] NORTON, B. G.: *Why Preserve Natural Variety?* New Jersey 1987.
- [13] RACHELS, J.: *Morality without the Idea that Humans are Special?* In: [1].
- [14] REGAN, T.: *The Case for Animal Rights*. In: [1].
- [15] ROLSTON, H.: *Environmental Ethics. Duties to and Values in Natural World*. Philadelphia 1988.
- [16] SINGER, P.: *Equality for Animals?* In: [1].
- [17] TAYLOR, P.: *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. New Jersey 1986.
- [18] URBÁNEK, J.: *Časopriestorové štruktúry prostredia*. In: *Spory o charakter ekologickej paradigmy*. Bratislava 1993.

PhDr. Zuzana Palovičová, CSc.

Filozofický ústav SAV

Klemensova 19

813 64 Bratislava

SR